

Gökhan Çetinsaya,
Osmanlı İmparatorluğu: Yeni Bir Tarih,
İstanbul: Timaş, 2024, 416 s.,
ISBN: 978-625-6767-14-0.

Gökhan Çetinsaya'nın son çalışması *Osmanlı İmparatorluğu: Yeni bir Tarih*, konu hakkında bilgi sahibi olmak isteyen tarih ve sosyal bilim öğrencileri ile giriş düzeyinde Osmanlı tarihi öğretenlerin faydalanabileceği bir kaynak niteliği taşıyor. İmparatorluğun 14. yüzyıl başındaki kuruluşundan 20. yüzyıl başındaki yıkılışına kadar olan tarihini yaklaşık 400 sayfada değerlendiren kitap, tarih yazımındaki gelişmeleri hesaba katan güncelliğinin yanı sıra, imparatorluğun kurumsal, toplumsal ve ekonomik yapısındaki dönüşüm evrelerine gösterdiği dikkatle de benzerleri arasında sıvırılıyor. Bunda kuşkusuz yazarın tarih yazımı alanındaki önceki çalışmalarının katkısı büyük. Nitekim Çetinsaya, kitabın başında vadettiği “makro-analitik anlatıyı” (s. 11) kurarken, Osmanlı tarihinin çeşitli dönemleri üzerine giderek genişleyen literatüre kendi yaklaşımını yansıtmış. Bu sayede konuya yeni başlayanların yanında uzmanlara da söyleyecek sözü olan bir eser ortaya çıkmış.

Giriş ve Genel Değerlendirme dışında on dört bölüm içeren kitap temelde iki kısımdan oluşuyor. Kitabın ilk yarısında kronolojik bir yaklaşım benimseniyor. Bu kısımdaki bölümlerin çoğunda siyasî olaylar özetlenirken bazı bölümler önemli dönüşüm dönemlerinin incelenmesine ayrılıyor. Birinci Bölüm Osmanlı Devleti'nin doğuşu konusuna hasredilmiş. Yazar bu bölümde, Osmanoğulları'nın

Anadolu'daki beylikler arasından yükselerek nihayet coğrafyanın tek egemen gücü hâline gelmesinin olası çok sayıda nedenini sıralamış, kuruluş tartışmaları diye bilinen ve kökleri 20. yüzyılın ilk yarısına kadar geri giden akademik yazına değinmeye ise gerek duymamış. Yazarın tarih yazımına özgü bu tür tartışmalardan uzak durma yönünde kitap boyunca tutarlılıkla sürdürdüğü tercihinin, kitabın kısıtlı hacmi ve öncelikle hitap ettiği okur düzeyi göz önüne alındığında doğru bir karar olduğu söylenmeli. Bu tartışmaları öğrenmek isteyen okurlar ise her bölümün sonunda sıralanan kaynakçalara başvurmalı.

İkinci, Dördüncü, Altıncı ve Sekizinci Bölümler sırasıyla 1300-1453, 1453-1600, 1600-1792 ve 1792-1922 dönemlerinin siyasi tarihlerinin anlatısını sunuyor. Bu bölümlerin, dönemin karmaşık siyasi ve diplomatik gelişmelerini okura bütünlüklü biçimde sunmakta özellikle başarılı olduğu söylenmeli. Bunda kuşkusuz siyasi tarihçiliğin son dönemde geçirdiği rönesansın önemli payı var. Yazarın da geçmişte ilgisini yönelttiği bu alandaki gelişmeleri yakından izlediğini tahmin etmek zor değil. (Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'de Siyasi Tarihçiliğin Yükselmeden Düşüşü: 'Gök Ekini Bıçmış Gibi'", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 1, sy. 2, 2003.) Ancak bu bölümleri güçlü kılan esas etmen, birbirini izleyen olayların anlatımının yapısal temalar etrafında birleştirilmesi. Buna iyi bir örnek, özellikle 15. yüzyıl başıyla 16. yüzyıl ortası arasında iyiden iyiye yapısal bir sorun hâline gelen taht kavgalarının, hanedanın müzmin veraset sorununun yansıması olarak ele alınışı. Gerçekten Osmanlıların tahtın varisini belirlemede en büyük erkek evlat olmak gibi bir yerleşik ölçüte başvurmaması, kardeşler arasından kimin padişah olacağına çok defa iç savaşla belirlenmesine yol açıyordu. Zaman zaman söylenildiğinin aksine kardeş katli de bu meseleye nihai bir çözüm getirmede, zira bu kez de oğullar henüz babaları tahttayken savaşma eğilimine girdi. Yazar bu noktaları Fetret Devri'nden başlayarak Düzmece Mustafa ayaklanmaları, II. Murad'ın tahttan feragati ve geri dönüşü ile Cem Sultan meselesi örneklerinde uzun uzadıya tartışıyor. Yine II. Bayezid ile I. Süleyman'ın oğulları arasındaki savaşlar bu bağlamda kardeş katli çözümünün yetersizliğine örnek olarak ele alınıyor. Nitekim kardeş katlinin yasallaşmasından sonra bile tahttaki padişah uzun yaşarsa sancaklarındaki şehzadeler maiyetlerindeki ordularla birlikte mücadeleye girişiyor, padişah erken ölür de tahtın yeni sahibi dışındaki şehzadeler henüz çocukken boğdurulursa bu kez de hanedan inkıraz tehlikesiyle yüzleşiyordu. 17. yüzyılda böyle bir inkıraz tehdidi karşısında benimsenen ekberiyet uygulaması aslında imparatorluğun –modernite öncesindeki pek çok monarşiyle paylaştığı– yapısal bir meselesine önerilen yeni bir çözümdü. Bu bakımdan kitabın bu bölümlerinin önemli işlevlerinden

birisi, Osmanlı tarihçiliğinde artık büyük ölçüde terk edilmiş olan, ama yaygın temsillerde hâlâ kendisine yer bulan ‘istikrarlı klasik çağ’ kurgularındaki sorunlara dikkat çekmesi. Yazar bu kurguları eleştirmekle zaman kaybetmese de veraset sorunuyla ilgili tartışmasıyla (bkz. On Üçüncü Bölüm) 17. yüzyıl öncesi kurumlarının içsel çelişkilerini başarıyla gözler önüne seriyor.

Bu bölümlerin bir diğer konusu olan savaşlar ve diplomatik ilişkiler de çoğu kez jeopolitik durumun toplu değerlendirmeleri eşliğinde betimleniyor. Bu sayede Osmanlı dış siyasetinin parametrelerine dair dağınık hâlde ansiklopedi maddelelerinde ya da araştırma makalelerinde bulunan bazı gözlemler bir araya getirilerek genel okurun erişimine sunulmuş oluyor. Bu bölümler olaylar tarihi bakımından da ders kitabı ölçeğinde oldukça zengin. Bunun istisnası olarak 19. yüzyıl tarihinin yalnızca elli sayfada özetlenmesi gösterilebilir, ancak siyasi gelişmeleri bakımından fazlasıyla karmaşık ve önceki dönemlerden farklı olan 19. yüzyıl tarihinin kısaca ele alınmasının bir eksiklik olduğu kesinlikle söylenemez.

Üçüncü, Beşinci ve Yedinci Bölümler, Osmanlı tarihinin büyük dönüşümlerini özetleyen anahtar bölümler. Bunlardan Üçüncü Bölüm, II. Mehmed ile başlayan ve devşirme, timar ve merkezîyetçi adalet kurumlarının olgun biçimlerini kazanmasıyla sonuçlanan “emperyal” dönüşümü, Yedinci Bölüm ise Nizam-ı Cedid ile başlayıp Tanzimat’la doruğa çıkan merkezîleşme-modernleşme hamlesini tartışıyor. Her birine on üç sayfa ayrılan bu bölümler araştırmacıların üzerinde büyük ölçüde ittifak ettiği çerçeveleri özetlediğinden, burada ayrıntıyla incelenmeleri gereksiz. Beşinci Bölüm ise Baki Tezcan’ın “İkinci İmparatorluk” deyimini ödünç alarak imparatorluğun 16. yüzyıl sonlarında başlayan ve bir bakıma yüz yıl süren mali, siyasî ve askerî dönüşümünü ele alıyor. Yazar bu bölüme yirmi sayfa ayırmakla kalmayıp ikinci kısımdaki tematik bölümlerde de konuya sık sık geri döndüğünden, bu bölüme daha dikkatli bakmak faydalı olabilir.

Çetinsaya, 17. yüzyıl dönüşümünü 16. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan üç devrimle açıklamaya girişiyor. Buna göre imparatorluğun iki cephedeki savaşlarının süresinin uzayarak ortalama zayıflığın yükselmesi, ateşli silahlara sahip piyadelerin ve kuşatma savaşlarının öneminin artması, nihayet büyük sefer ordularına ve kalıcı sınır garnizonlarına ihtiyaç duyulması Osmanlı ordusunu dönüştürecekti (“askerî devrim”). İhtiyaç duyulan tüfekli piyade ise Anadolu’da ortaya çıkan genç erkek nüfus fazlasından karşılanacaktı (“nüfus devrimi”). Bu gençler savaş zamanı düzensiz birlikler hâlinde orduya yazılıyor, barış zamanı ise eşkiyalığa başlıyor ve Celali İsyanlarına katılıyorlardı. Devlet bir yandan bu düzensiz

birliklerin ücretlerini nakitle ödemek zorunda olduğundan taşışlere başvuruyor, bu da İstanbul'da ve diğer şehirlerde enflasyona neden oluyordu ("fiyat devrimi"). Nihayet acil nakit ihtiyacının karşılanması önceden timar sistemine dâhil olan arazilerin iltizama verilmesini gerektirdi.

Tarihçiler için hiç değilse Halil İnalçık'ın 1980 tarihli makalesinden ("Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980).) beri epeyce tanıdık olan bu çerçeveye, Çetinsaya Abou el-Haj ve Tezcan'ın çalışmalarında en açık ifadesini bulan ama özellikle İngilizce yazında oldukça yaygın olan siyasî tarih yorumunu da dâhil ediyor. (Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: the Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, 1991; Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, 2010.) Buna göre iltizam piyasasının baskın oyuncuları yüksek rütbeli ve başlangıçta çoğunlukla devşirme kökenli vezir ve paşalardı. Bu vezir ve paşalar iltizamını elde ettikleri mukataaları idare etmek için kapılarında voyvoda ve hazinedarlarla kâtiplerden oluşan bir maiyet beslemeye başladılar. Bir yandan seferler için kendi hazinelerinden düzensiz birlikler topladıkça otonom bir askerî güç de elde ettiler. Bu malî ve askerî gücü siyasete tahvil etmek için de kapılarında yetişen hususi memurları ya da akrabalarını devlet hizmetine sokmaya çalıştılar. İşte 17. yüzyılda, özellikle ekberiyetin benimsenmesinden sonra padişah otoritesini büyük ölçüde kısıtlayarak pratik egemenliği ele geçiren bu vezir ve paşa kapılarıydı. Bu yoldaki doğal müttelikleriyse taşışlerle gelir kaybına uğrayan ve esnaflığa girişen yeniçerilerle yarı aristokratik bir nitelik kazanmış olan ilmiye sınıfıydı. Böylece Osmanlı siyasi rejimi, kâğıt üstünde mutlakiyetçi yapısını korusa da 17. yüzyıl itibarıyla padişah otoritesinin bir elitler koalisyonu tarafından kısıtlandığı bir düzene kavuşmuştu. Yeni rejim bu bakımdan erken modern Avrupa'nın anayasal monarşilerini andırıyordu.

Elimizdeki kitap bütün bu noktaların Türkçe yazındaki en iyi özetlerinden birini sunuyor. Öte yandan hem Abou el-Haj hem de Tezcan bu siyasal dönüşümün bir erken modern devlet inşasına da tekabül ettiğini düşünüyordu. Malî tarihteki izdüşümünü Salzman'nın çalışmalarında (Ariel Salzman, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State*, Leiden, 2004.) bulduğumuz bu sav, Karaman ve Pamuk'un çalışmalarıyla inandırıcılığını yitirdi. (Kıvanç Karaman ve Şevket Pamuk, "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914", *Journal of Economic History*, 70/3 (2010).) Karaman ve Pamuk, Osmanlı merkezi hazine gelirlerinin – Avrupa monarşilerindeki devasa artışların aksine – 19. yüzyıla

kadar durağan seyrettiğini ve muhtemelen Osmanlı Gayri Safi Milli Hasıla'sının yüzde 3'ünü geçmediğini gösterdi.¹ Ne var ki Osmanlı tarihçilerinin henüz bu bulguyu tam anlamıyla içselleştirebildikleri söylenemez. Çetinsaya ise düşük devlet kapasitesinin önemini kavrayarak (örneğin s. 304-305) erken modern devlet inşası anlatılarından kaçınmayı başarıyor.

Kitabın ikinci kısmında tematik bir düzen benimseniyor. Bu kısımda sırasıyla nüfus ve etnik yapı (Onuncu Bölüm), toprak rejimi, ticaret ve vergilendirme (On Birinci Bölüm), askerî ve sivil bürokrasi (On İkinci Bölüm), padişahın ve hanedanın Osmanlı siyasi hayatındaki yeri (On Üçüncü Bölüm) ve adli yapı (On Dördüncü Bölüm) inceleniyor. Burada her biri kısa birer özet niteliğinde olan bu bölümleri tekrar özetlemektense birkaç tartışmalı noktaya değinmek istiyorum. Birincisi Çetinsaya'nın "Adalet Dairesi"ne yaklaşımıyla ilgili. Osmanlı siyaset düşüncesinin bu ünlü temasını ikinci kısmın bölümlerinin tasnifi için kalkış noktası yapan yazar, bununla kalmayıp "Adalet Dairesi"nin meşrulaştırıcı bir normatif ideal olmaktan öte Osmanlı toplumsal gerçekliğini betimlediğini öne sürüyor. Gerçekten yazara göre "[s]on çalışmalar, Adalet Dairesi'nin Osmanlı yapısal ve kurumsal gerçekliğini de yansıttığını göstermektedir."² Bu iddiayı nasıl anlamak gerekir? Bir yorum, Adalet Dairesi'nin Osmanlı Devleti'ne özgü, İran-Sasani ve İslam geleneklerinden miras bir yönetim zihniyeti olduğunu öne sürmek olabilir. Tarihçiliğimizde uzun süre yaygın kabul görmüş bu düşünceyi Çetinsaya benimser görünmüyor; aksine Osmanlı İmparatorluğu'nun "[t]arımsal bir ekonomiyi ve ağırlıklı olarak kırsal bir nüfusu yöneten bir hanedan devleti" olarak Batılı çağdaşlarından pek de farklı olmadığını vurguluyor (s. 398). Nitekim toplumsal yapıyı zümrelerin işlevleriyle tanımlayan söylemlerin Çin'de Konfüçyüsçülük'ten Hindistan'da kast sisteminin organik eğretilmelerine kadar pek çok geleneksel toplumda görülmesi, Osmanlı'nın ya da Ortadoğu geleneğinin bu bakımdan istisnai olduğunu düşünmeyi zorlaştırıyor. Bu durumda yazarın iddiasını zümre ayrıcalıklarına dayalı toplumların işlev temelinde örgütlendiği şeklinde mi okumak

1 Yirminci yüzyıl öncesine ait GSMH tahminleri çok sorunlu olduğundan bu yüzdeye çok ihtiyatlı yaklaşmak gerekir; yine de Avrupa monarşileri için hesaplanan oranların bunun çok üzerinde olduğu gözlemi değişmeyecektir. Bkz. Şevket Pamuk, "The Evolution of Fiscal Institutions in the Ottoman Empire, 1500-1914", *The Rise of Fiscal States: A Global History, 1500-1914*, der. Bartolomé Yun-Casalilla ve Patrick K. O'Brien (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

2 s. 258. Yazarın bu savını desteklemek üzerine alıntıladığı çalışma için bkz. Linda Darling, *Ortadoğu'da Sosyal Adalet ve Siyasal İktidarın Tarihi: Mezopotamya'dan Küreselleşmeye Adalet Çemberi*, trc. Hakan Erdagöz (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022).

gerekiyor? Geleneksel toplumların sınıfları değil zümreleri (*estates*) tanıdığı gözlemine yaslanan böyle bir iddia, Marksizm'in sosyal bilimlerde baskın olduğu 1960'lı ve 70'li yıllarda bazı tarihçiler tarafından öne sürülmüştü. Esasen Alman yorumsamacı geleneğinden kaynaklanan bu iddia, sosyal bilimcilerin analizlerinde inceledikleri dönemin zihinsel kategorilerini kullanmaları gerektiğini savunuyordu. Benzer bir görüşün, bugün de birey, sınıf ya da grup çıkarı temelli yaklaşımların tarihçilikte kullanılmasına mesafeli olacağı tahmin edilebilir. Peki böyle bir dışlama yazarın dönüşüm analizlerini de tartışmaya açmaz mı? Sözgelimi 17. yüzyılda kapılarını genişleterek bürokrasi içinde hizipleşen paşalar, devlet yönetimi söz konusu olduğunda da hanelerinin çıkarlarını öncelemiyor muydu? Ya da hanedanın küçük köylüyü koruma arzusunun ardında adalet kaygısından ziyade rakip hanedanların ortaya çıkmasını engelleme maksadı yok muydu? Benzer şekilde 17. yüzyılda musahipleri eliyle iktidarı yeniden kazanmaya çalışan padişahların esas kaygısı bireysel çıkar değil miydi?

Adalet Dairesini merkeze alan yaklaşımın izleri imparatorluğun iktisadi hayatıyla ilgili tartışmada da mevcut. Bu bölümde yazarın sıkça alıntıladığı Mehmet Genç, bilindiği gibi Osmanlı iktisadi zihniyetini dönemin Avrupa monarşilerinin karşısına koymuş ve Osmanlı provizyonalizminin kaynağında yönetici elitin Batılı muadillerinden kökten farklı bir iktisat görüşüne sahip olmasının bulunduğunu ileri sürmüştü. Bu bakımdan Genç, Osmanlı zihniyetinin biricikliğini Çetinsaya'dan daha fazla vurguluyordu. Ancak burada da Osmanlı merkezi devletinin piyasalara müdahale şeklinin imparatorluğun koşulları tarafından belirlendiği düşünülemez mi? Unutmamak gerekir ki Osmanlı Devleti erken modern Avrupa'da hızla büyüyen Londra dışında muadili olmayan çok kalabalık bir başkente, nispeten verimsiz bir tarıma ve sınırlı entegre olmuş tahıl piyasalarına sahipti. Bu koşullarda, kent iâşesinin öncelik olması şaşırtıcı değildi. Öte yandan, Osmanlı yöneticilerinin kendine özgü bir iktisadi görüşü var kabul edilse bile, devlet kapasitesinin zayıflığı hesaba katıldığında bunun ekonomiyi ne ölçüde etkileyebileceği de sorgulanabilir. Sözgelimi yazarın bahsettiği fiyat kontrolleri (s. 291-2), kâr marjı sınırlamaları (s. 294) ve kredi piyasası kısıtlamalarının (s. 295) çoğu kez kâğıt üzerinde kaldığı biliniyor. Benzer şekilde servet ve gelir eşitsizliği üzerine son çalışmalar, Osmanlı Devleti'nin eşitlikçi dünya görüşünün –böyle bir şeyin söz konusu olduğu varsayılsa bile– ekonomik eşitsizliği azaltabildiğini söylemeyi zorlaştırıyor. Bu noktada Genç'in görüşlerinin daha ayrıntılı bir değerlendirmesinin gerekliliğini vurgulamakla yetinelim.

Elbette adalet dairesi anlayışının Osmanlı elitinin ideolojisini ve dolayısıyla kararlarını hiç etkilemediği söylenemez. Belki bu yaklaşımın birey ya da sınıf çıkarlarına dayalı okumalarla çelişmeyip onları tamamladığı da savunulabilir. Her durumda bu eleştiriler kitabın değerini azaltmıyor. Çetinsaya'nın çalışması, 400 sayfaya Osmanlı siyasî tarihinin ve kurumlarının bütünlüklü bir anlatımını, imparatorluğun altı yüz yıllık ömründe yaşadığı başlıca dönüşümlerin analizini ve özellikle 17. yüzyıl dönüşümünün ikna edici bir değerlendirmesini sığdırmayı başarıyor. Böylece Osmanlı tarihine giriş kitapları arasında kendisine şimdiden müstesna bir yer edinen eserin hem öğrenciler hem de araştırmacılar için çok faydalı olacağı kesin.

Ramiz Üzümçeker
Özyeğin Üniversitesi